

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24ΗΣ ΜΑΪΟΥ 1990

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΛΑΧΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΗ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑ.— Τὸ σιωπηρὸ (ἢ βωβὸ) ἐμπόριο κατὰ τὸν Ἡρόδοτο καὶ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γεωργίου Μιχαηλίδου - Νουάρου*.

Μία σελίδα τῆς ἱστορίας τοῦ οἰκονομικοῦ βίου, καθὼς καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, ἀποτελεῖ τὸ λεγόμενον σιωπηρὸ ἐμπόριο (ἀγγλ. silent trade, γαλλ. commerce silencieux ou muet), πὺν περιγράφει ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος καὶ ἄλλοι μεταγενέστεροι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, καθὼς καὶ νεότεροι ἐθνολόγοι πὺν ἔχουν μελετήσῃ τοὺς θεσμοὺς τῶν σύγχρονων πρωτόγονων ἢ καθυστερημένων πολιτιστικῶν λαῶν¹.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι, τόσο στὸ ἐσωτερικόν, ὅσο καὶ στὸ διεθνὲς ἐμπόριο, ἔχουν ἐπικρατήσῃ, μετὰ ἀπὸ μιὰ μακράϊωνη ἐξέλιξη, δύο βασικὲς ἀρχές, ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπο-

* G. MICHAELIDES - NOUARIOS, **Le commerce silencieux ou muet selon Hérodote et autres auteurs anciens.**

1. Ἐπισκόπηση τῶν πορισμάτων τῶν νεότερων ἐρευνῶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 16ου ἕως τῆς ἀρχῆς τοῦ 20οῦ αἰῶνα βλ. στὴν πολὺ ἀξιόλογη μελέτη τοῦ P. J. Hamilton Grierson, *The silent trade. A contribution to the Early History of Human Intercourse*, Edinburgh, 1903. Ὁ Grierson τονίζει ὅτι τὸ σιωπηρὸ αὐτὸ ἐμπόριο ἀποτελεῖ παγκόσμιο ἔθιμο, πὺν συναντοῦμε σ' ὅλα τὰ μέρη τοῦ πλανήτου μας (in every quarter of the Globe, βλ. σ. 41-42 καὶ 96) καὶ, στηριζόμενος τόσο σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς ὅσο καὶ σὲ νεότερους τοῦ τέλους τοῦ 16ου καὶ τῶν μεταγενέστερων αἰώνων, ἐπικρατεῖ μιὰ πολὺ ἐπιμελὴ ἀνάπτυξη τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ καὶ τῶν πιθανῶν αἰτίων τῆς ἐπικρατήσεώς του. Γιὰ τὸ ἴδιο ἔθιμο βλ. ἐπίσης H. Decugis, *Les étapes du droit des origines à nos jours*, tome I, 2e édition, Paris 1946, σ. 126 ἐπ., A. Cu villier, *Manuel de Sociologie*, tome II, 1ère éd. Paris 1950-1953, σ. 398. Πρβλ. καὶ Henri Lévy-Bruhl, στὴν *Éthnologie générale* (sous la direction de J. Poirier) (*Encyclopédie de la Pléiade*), Editions Gallimard, Paris 1968, σ. 1154-1155.

χρεωτικότητας τοῦ δοθέντος λόγου, δηλαδή τῆς τηρήσεως τῶν συμφωνιῶν, καὶ ἡ ἀρχὴ ἢ μᾶλλον ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἰσότητος τῶν παροχῶν ποὺ ἀνταλλάσσονται στὶς ἀμφοτεροβαρεῖς συμβάσεις.

Σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς τηρήσεως τῶν συμφωνιῶν ἔγινε τελικὰ δεκτὴ σὲ πολλὰ ἀρχαῖα δίκαια, π.χ. στὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ δίκαιο² καὶ γιὰ πολ- λές συμβάσεις καὶ στὸ ἐξελιγμένο ρωμαϊκὸ δίκαιο, καὶ ἀποτελεῖ ἔκτοτε μιὰ βασικὴ ἀρχὴ πάνων στὴν ὁποία στηρίζεται ὁλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τοῦ σύγχρονου δικαίου τῶν συμβάσεων καὶ ἡ ὅλη συναλλακτικὴ ζωὴ. Ἡ δεύτερη ἀρχὴ, ἡ ἐπιδίωξη δηλαδή τῆς ἰσότητος τῶν ἀνταλλασσόμενων παροχῶν, ἀποτελεῖ βέβαια, ὅπως ἔχει διδάξει ὁ Ἀριστοτέλης, αἷτημα τῆς συναλλακτικῆς καὶ διορθωτικῆς δικαιοσύνης (*justitia commutativa*), αἷτημα ποῦ, ὅμως, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ πραγματοποιηθεῖ στὴν πράξη, τόσο γιὰ λόγους ὑποκειμενικοὺς (γιατὶ κάθε συμβαλλόμενος προσπαθεῖ συνήθως νὰ ἀποκτήσει ἀπὸ τὴ σύμβαση ἓνα ὄφελος, ὅσο τοῦ εἶναι δυνατὸ μεγαλύ- τερο σὲ σύγκριση μὲ τὴ θυσία του), ὅσο καὶ γιὰ λόγους ἀντικειμενικοὺς, γιατί ἡ ἀγο- ραία ἀξία τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν τυφλὸ οἰκο- νομικὸ νόμο τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζητήσεως, ποῦ δημιουργεῖ συχνὰ ἄδικες κατα- στάσεις εἰς βάρος τῶν ἀτόμων ποὺ βρίσκονται στὴν ἀνάγκη νὰ ἐκποιήσουν περιου- σιακὰ ἀγαθὰ ἢ νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους μὲ τιμὲς ἐξευτελιστικές.

Πάντως ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἰσότητος τῶν ἀνταλλασσόμενων παροχῶν ἀνταποκρίνε- ται στὸ βαθὺ αἶσθημα τοῦ δικαίου ποῦ ὑπάρχει στὸ πνεῦμα καὶ στὴν ψυχὴ τοῦ ἀν- θρώπου. Χαρακτηριστικὴ ἐνδειξὴ τοῦ πηγαιῖο αὐτοῦ αἰσθήματος προσφέρει ὁ Ὅμη- ρος στὴν Ἰλιάδα (Ζ 215 ἐπ.) κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν χρυσῶν ὅπλων τοῦ Γλαύκου (ἀξίας ἑκατὸ βοῶν) μὲ τὰ χάλκινα ὅπλα τοῦ Διομήδους (ἀξίας μόλις ἑννέα βοῶν). Ἡ ἀνταλλαγὴ ἔγινε στὸ πεδίο τῆς μάχης, μὲ παρουσίᾳ ὅλων τῶν μαχητῶν, καὶ εἶχε ὡς σκοπὸ νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν πανηγυρικὰ οἱ παλαιοὶ δεσμοὶ φιλίας καὶ ξενίας, ποὺ ὑπῆρχαν μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἡρώων. Παρὰ τὸ σκο- πό της αὐτὸ ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτὴ ἦταν μιὰ σύμβαση ὑπερβολικὰ ἄδικη καὶ παράλογη, ἀφοῦ τὰ χρυσὰ ὅπλα τοῦ Γλαύκου εἶχαν ἀξία ἑνδεκα φορὲς μεγαλύτερη ἀπὸ τὰ ὅπλα τοῦ Διομήδους. Ὁ Ὅμηρος, λοιπόν, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἄδικης αὐτῆς

2. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ ἀρχαῖο ἀθηναῖκὸ δίκαιο ὑπῆρχε νόμος ποῦ ὅριζε ὅτι ὅσα ἂν τις ἐκὼν ἕτερος ἐτέρῳ ὁμολογήσει κύρια εἶναι» (ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ Δημοσθένη, κατὰ Διονυσιο- δώρου § 2 καὶ ἀπὸ τὸν Ὑπερίδην, κατὰ Ἀθηνογένους § 13). Μάλιστα ὁ Ὑπερίδης στὸν ἴδιον λόγο του κατὰ Ἀθηνογένους § 14 ἐπιμαλεῖται καὶ ἓνα ἄλλο ἀθηναῖκὸ νόμο, ποῦ ἐπιτάσσει τὸ «ἀρευν- δεῖν ἐν τῇ ἀγορᾷ». Πρβλ. σχετικὰ Γ. Μαριδάκη, Ὑπερίδου κατὰ Ἀθηνογένους, στὸν Τιμητ. τόμο Ἀρείου Πάγου ἐπὶ τῇ 125ῃ ἐπετηρίδι του, Ἀθήνα 1963, σ. 391 ἐπ., 397 καὶ τὶς ἐκεῖ παραπο- μπές τῶν σημ. 14 ἐπ.

ἀνταλλαγῆς ἀπὸ τὸν Γλαῦκο, ἀναφέρει ὅτι ὁ Ζεὺς τοῦ εἶχε ἀφαιρέσει προσωρινὰ τὴ χρῆση τοῦ λογικοῦ (*φρένας ἐξέλετο Ζεύς*).

Εἶναι γενικὰ γνωστὸ ὅτι, κατὰ τὴν ὅλη διαδρομὴ τῶν αἰώνων ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως σήμερα, διαμορφώθηκαν πολλοὶ ἡθικονομικοὶ κανόνες, ποὺ διέπουν, τόσο τὶς συναλλαγὰς τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου, ὅσο καὶ τὶς διεθνεῖς συναλλαγές. Καὶ στὸ μὲν ἐσωτερικὸ ἐμπόριο οἱ κανόνες αὐτοὶ εἶχαν ἐπικυρωθεῖ μὲ μιὰ γενικὴ ρῆτρα τῆς νομοθεσίας κάθε πόλεως-κράτους καὶ μὲ διατάξεις ποὺ προέβλεπαν τὰ ὄργανα τῆς ἀγορανομίας ποὺ θὰ ἐπόπτευαν τὴν ἐφαρμογὴ τους. Στὸ διεθνὲς δὲ ἐμπόριο οἱ συναλλαγὰς ρυθμιζόνταν ἀπὸ διεθνή ἔθιμα ποὺ εἶχαν ἐπικρατήσει στὴν πρακτικὴ ζωή. Ἐνα τέτοιο ἔθιμο, ποὺ ἀφορᾷ τὸ σιωπηρὸ ἐμπόριο μεταξὺ τῶν Καρχηδονίων καὶ τῶν Λιβύων, περιγράφεται στὸ μεγάλο ἱστορικὸ ἔργο («*Ηροδότου Μουσῆσαι*») καὶ εἰδικότερα στὸ τέταρτο βιβλίον τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ποὺ ἔχει τὸν τίτλον («*Μελομένην*»).

Τὸ σχετικὸ χωρίον τοῦ Ἡροδότου (βιβλ. IV, 196) ἔχει σὲ ἐλεύθερη μετάφραση ὡς ἐξῆς: «Οἱ Καρχηδόνιοι διηγοῦνται καὶ τὰ ἐξῆς (*λέγουσι δὲ καὶ τάδε Καρχηδόνιοι*) γιὰ τὴ χώρα τῆς Λιβύης καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ κατοικοῦν πρὸ ἔξω ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ Ἡρακλέους. "Ὅτι, ὅταν (οἱ Καρχηδόνιοι) φθάσουν στὴ χώρα αὐτὴ καὶ ξεφορτώσων ἀπὸ τὰ πλοῖα τους τὰ φορτία τῶν ἐμπορευμάτων, τοποθετοῦν τὰ ἐμπορεύματα κατὰ σειρὰ κοντὰ στὴν παραλία μέχρι ἐκεῖ ὅπου φθάνουν τὰ κύματα (*κυματαγωγὴ*) καὶ ὕστερα ἐπιστρέφουν στὰ πλοῖα τους ἀφοῦ ἀνάψουν μιὰ φωτιά μὲ μεγάλο καπνόν. Οἱ κάτοικοι τῆς χώρας (*οἱ ἐπιχώριοι*), μόλις δοῦν τὸν καπνόν, ἔρχονται στὴν παραλία, ἀφήνουν ἓνα ποσὸ χρυσοῦ, ὡς τίμημα τῶν ἐμπορευμάτων, καὶ ἀπομακρύνονται σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ αὐτά. Στὴ συνέχεια οἱ Καρχηδόνιοι ἐξέρχονται πάλι ἀπὸ τὰ πλοῖα τους καὶ ἐξετάζουν τὸ ποσὸ τοῦ χρυσοῦ (*τοὺς δὲ Καρχηδόνιους ἐκβάντας σκέπτεσθαι*), καὶ ἂν μὲν τοὺς φανεῖ ὅτι τὸ ποσὸ αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, τὸ παραλαμβάνουν καὶ φεύγουν. "Ἄν ὅμως τὸ ποσὸ αὐτὸ τοὺς φανεῖ μικρότερον ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, εἰσέρχονται στὰ πλοῖα τους καὶ περιμένουν καθιστοὶ (*ἐμβάντες... ἐς τὰ πλοῖα καθεαται*). Στὴν περίπτωσιν αὕτη οἱ Λίβυες ἐπιστρέφουν καὶ προσθέτουν ἓνα ἐπιπλέον ποσὸ χρυσοῦ, μέχρις ὅτου ἱκανοποιηθῶσι καὶ πείσωσι τοὺς πωλητὰς (*προσελθόντες ἄλλον πρὸς ὧν ἔθηκαν χρυσόν, ἐς οὗ ἂν πείθωσι*)». Τελικὰ ὁ Ἡρόδοτος κλείνει τὴν περιγραφὴ τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ μὲ τὴν ἀκόλουθον φράσιν: («*Ἀδικεῖν δὲ οὐδετέρους· οὔτε γὰρ αὐτοὺς τοῦ χρυσοῦ ἄπτεσθαι πρὶν ἂν σφι ἀπισωθῇ τῇ ἀξίῃ τῶν φορτίων, οὔτ' ἐκείνους τῶν φορτίων ἄπτεσθαι πρότερον ἢ αὐτοὶ τὸ χρυσίον λάβωσι*»), δηλαδή: «καθ' ὅλη τὴ διαδικασίαν αὕτη ἀμφοτέρω τὰ μέρη ἀποφεύγουν τὶς ἀδικίες, τὶς παραβάσεις δηλαδή τῶν κανόνων τῆς ἐντιμότητος καὶ τῆς καλῆς πίστεως. Ἔτσι οὔτε οἱ Καρχηδόνιοι θίγουν τὸ ποσὸ τοῦ χρυσοῦ, προτοῦ τὸ

ποσὸ αὐτὸ ἐξισωθεῖ μὲ τὴν κατὰ τὴ γνώμη τοὺς ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, οὔτε οἱ Λίβυες παίρνουν τὰ ἐμπορεύματα προτοῦ οἱ πωλητὲς λάβουν τὸ ποσὸ τοῦ χρυσοῦ».

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος γεννήθηκε τὸ 485 π.Χ. καὶ πέθανε πιθανῶς γύρω στὸ 425 π.Χ. Κατὰ συνέπεια, ἀπὸ χρονολογικὴ μὲν ἄποψη τὸ ἐμπόριο αὐτὸ γινόταν στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, δηλαδὴ σὲ μιὰ ἐποχὴ, ποὺ ἡ Καρχηδὼν ἦταν σὲ μεγάλη ἀκμὴ καὶ οἱ συναλλαγές της μὲ τοὺς ξένους λαοὺς διεξάγονταν μὲ πλακίδια χρυσοῦ, γιατί δὲν εἶχαν ἀκόμη κοπεῖ τὰ χρυσὰ νομίσματά της, πράγμα ποὺ ἔγινε τὸν 4ον αἰῶνα π.Χ. Ἀπὸ γεωγραφικὴ δὲ καὶ νομικὴ ἄποψη στὸ ἐμπόριο αὐτὸ ἀγοραστές ἦσαν οἱ Λίβυες τῆς Δυτικῆς Ἀφρικῆς, ποὺ ζοῦσαν πρὶν πέρα ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ Ἡρακλέους, δηλαδὴ πέρα ἀπὸ τὰ στενὰ τοῦ Γιβραλτάρ, στὴ χώρα ποὺ βλέπει στὸν Ἀτλαντικὸ ὠκεανὸ καὶ ἀνήκει σήμερα στὸ Μαρόκο. Ὅπως εἶδαμε, στὸ κείμενόν του αὐτὸ ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει ρητὰ ὅτι ὅσα γράφει στηρίζονται σὲ διηγήσεις τῶν Καρχηδονίων (λέγουσι δὲ καὶ τάδε Καρχηδόνιοι).

Πάντως ἡ διήγησή του αὐτὴ εἶναι ἀκριβὴς καὶ ἐπιβεβαιώνεται στίς γενικὲς της γραμμὲς ἀπὸ λατίνους συγγραφεῖς, ποὺ ἔζησαν πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα, δηλαδὴ μετὰ τὸν 3ο Καρχηδονιακὸ πόλεμο καὶ τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς Καρχηδόνος ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 146 π.Χ. Εἰδικότερα ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος, ποὺ σκοτώθηκε τὸ 79 μ.Χ. ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ Βεζουβίου, μνημονεύει, στὸ ἔργο του *Historia Naturalis* (βιβλ. VI κεφ. XXIV (22) 88), τὸ σιωπηρὸ αὐτὸ ἐμπόριο καὶ ἀναφέρει εἰδικότερα ὅτι *nostri navigatores*, δηλ. οἱ Ρωμαῖοι ναυτικοὶ καὶ θαλασσοπόροι, ἀσκοῦσαν τὸ ἐμπόριο αὐτὸ στίς σχέσεις τοὺς μὲ κατοίκους τῆς Ἀσίας, ἀνάλογες δὲ πληροφορίες παρέχουν καὶ ἄλλοι λατίνοι συγγραφεῖς τοῦ 1ου μέχρι καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ., ὅπως ὁ Pomponius Mela (τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ.), ὁ C. Julius Solinus (τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνα), ὁ Ammianus Marcellinus (τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα) κ.ἄ. Ἐπίσης τὸ ἐμπόριο αὐτὸ περιγράφεται καὶ ἀπὸ πολλοὺς νεότερους συγγραφεῖς τοῦ τέλους τοῦ 16ου καὶ τῶν μεταγενέστερων αἰώνων.

Ἡ πληρέστερη ὅμως περιγραφή τοῦ σιωπηροῦ ἐμπορίου στὰ χρόνια τῆς ἀρχαιότητος γίνεται ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο στὸ ἀναφερθὲν χωρίο του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μποροῦν νὰ συναχθοῦν τὰ ἀκόλουθα πορίσματα:

Π ρ ὦ τ ο ν, ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου τοῦ Ἡροδότου συνάγεται ὅτι τὸ ἐμπόριο αὐτὸ διεξαγόταν περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνα, ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, ἀπὸ τοὺς Καρχηδονίους σὲ ἐποχὴ ποὺ ἡ πόλη τοὺς εἶχε ἀναπτύξει διεθνὲς ἐμπόριο καὶ ἀξιόλογη ὑφαντουργία καὶ βιοτεχνία καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀπὸ τοὺς Λίβυες κατοίκους τῆς Δυτικῆς Ἀφρικῆς, γεωργοὺς καὶ κτηνοτρόφους, ποὺ ζοῦσαν σὲ εὐφορὴ χώρα ὑπὸ πρωτόγονες συνθήκες πολιτισμοῦ καὶ ἦσαν γενικὰ ἄξεστοι καὶ ἐπιφυλακτικοὶ στίς σχέσεις τοὺς μὲ ξένους. Ἐπειδὴ δὲ τόπος διεξαγωγῆς τοῦ

ἐμπορίου ἦταν ἡ Λιβύη, οἱ Καρχηδόνιοι πωλητὲς ἦσαν ὑποχρεωμένοι, ἀπὸ τῆ φύση τῶν πραγμάτων, νὰ συμμορφώνονται μὲ τὰ τοπικὰ ἔθιμα τῆς χώρας αὐτῆς. Ἐτσι ἐξηγεῖται ὅτι τὸ ἐμπόριο αὐτὸ ἦταν σιωπηρὸ καὶ βωβό, ὅτι οἱ συμβαλλόμενοι δὲν ἀντήλλασαν ἀπολύτως καμιὰ λέξη μεταξὺ τους, ὅτι ἀπέφευγαν συστηματικὰ νὰ συναντηθοῦν καί, ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ Ammianus Marcellinus, λατίνος συγγραφέας τοῦ 4ου αἰώνα μ.Χ., περιορίζονταν νὰ ἐκτιμήσουν μὲ τὰ μάτια τους (oculis aestimantibus) τὴν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καὶ τοῦ χρυσοῦ.

Δεῦτερον, ἀπὸ τὸ ἴδιο χωρίο τοῦ Ἡροδότου συνάγεται ὅτι τὸ σιωπηρὸ αὐτὸ ἐμπόριο ἦταν ἓνα εἶδος συλλογικῆς συμβάσεως, ποὺ καταρτιζόταν μεταξὺ μιᾶς ομάδας ἐμπόρων καὶ πλοιάρχων, ἀπὸ τῇ μιᾷ μεριά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, μιᾶς πολὺ μεγάλης ομάδας ἀγοραστῶν, δηλαδὴ τῶν κατοίκων ἐνὸς χωριοῦ ἢ μιᾶς κοινότητος τῆς Λιβύης. Ἐτσι εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅχι ὅμως καὶ ἀπολύτως βέβαιον, ὅτι τὸ τίμημα τῶν ἐμπορευμάτων καθοριζόταν συνολικά, ἐνῶ ἐξάλλου, ὅπως ἀναφέρει ρητὰ ὁ Ἡρόδοτος, ἀμφότεροι οἱ συμβαλλόμενοι ἀπέφευγαν τὶς παρανομίες, τηροῦσαν δηλαδὴ τοὺς κανόνες τῆς ἐντιμότητος καὶ τῆς καλῆς πίστεως.

Τρίτον, ἐπειδὴ τὸ ἐμπόριο αὐτὸ ἦταν διεθνὲς καὶ διεξαγόταν μεταξὺ λαῶν ἀπομακρυσμένων ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, εἶναι αὐτονόητο ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἀνώτερη ἐξουσία, κανένα διεθνὲς ὄργανον, γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὴν τήρηση τῶν κανόνων τῆς διεξαγωγῆς του. Γεννιέται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα πῶς ἐξηγεῖται ἡ τήρηση τῶν κανόνων αὐτῶν καὶ τί ἐμπόδιζε τὰ ἄτομα τῆς ομάδας τῶν ἀγοραστῶν ἢ τῶν πωλητῶν νὰ προβοῦν σὲ κλοπὰς τῶν ἐμπορευμάτων ἢ τῶν πλακιδίων χρυσοῦ, ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ στὸν καθορισμένον χώρον καὶ ἔμεναν, βασιικά, ἀφύλακτα.

Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἔχουν δοθεῖ διάφορες ἀπαντήσεις³, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προτιμητέα εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ θεωρία ποὺ στηρίζεται στὴν ἐπικρατούσα τότε στοὺς ἀγοραστὰς μαγικο-θρησκευτικὴ νοοτροπία.

Κατὰ τὴ θεωρία αὐτή, ἡ διάδοση (καὶ μορφὴ) τοῦ σιωπηροῦ ἐμπορίου ὀφείλεται σὲ δύο αἷτια:

Πρῶτον αἷτιον εἶναι, ὅτι σύμφωνα μὲ ἓνα ἔθιμον, ποὺ ἴσχυε στοὺς πρωτόγονους λαοὺς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, κατὰ τὶς συναλλαγὰς μεταξὺ τῶν ἰθαγενῶν

3. Πρβλ. Grierson ὕ.π. Sect. 31 σ. 56 ἐπ., Sect. 36 σ. 62 ἐπ. καὶ Sect. 37 σ. 64 ἐπ. Κατὰ τὸν H. Lévy-Bruhl ὕ.π. (Ethnologie générale) σ. 1155 ἐπ., ὁ τρόπος τῆς διεξαγωγῆς τοῦ σιωπηροῦ ἐμπορίου ὀφείλεται πιθανῶς στὴν ἐχθρότητα ποὺ ὑπῆρχε μεταξὺ τῶν φυλετικῶν ομάδων τῶν πωλητῶν καὶ τῶν ἀγοραστῶν. Ἡ γνώμη αὐτὴ εἶναι ἐν μέρει μόνο ὀρθή, γιὰ τὸ σιωπηρὸ ἐμπόριο διεξαγόταν καὶ μεταξὺ ομάδων ποὺ εἶχαν εἰρηνικὰς σχέσεις· πρβλ. καὶ Grierson Sect. 38 σ. 67 καὶ Sect. 28 σ. 52.

καὶ τῶν ξένων τὰ πρόσωπα τῶν ξένων ἐθεωροῦντο ὡς ταμποῦ (κατὰ τὴν ὁρολογία τῆς Πολυνησίας), δηλαδὴ ὡς ἄτομα μὲ τὰ ὁποῖα ἀπαγορευόταν κάθε ἐπικοινωνία καὶ ἐπαφή, ἀλλὰ καὶ κάθε ἐχθρική πράξις ἢ προσβολὴ κατὰ τοῦ προσώπου τους. Ἐνας πρόσθετος λόγος τῆς διαδόσεως τοῦ σιωπηροῦ αὐτοῦ ἐμπορίου εἶναι ὅτι οἱ ὁμάδες τῶν πωλητῶν καὶ τῶν ἀγοραστῶν μιλοῦσαν διαφορετικὰς γλῶσσας καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ συνεννοηθοῦν, πράγμα πού ἐνίσχυε τὴ δυσπιστία καὶ τὴ φοβία πού ὑπῆρχε μεταξύ τους. Πάντως ἡ δυσπιστία αὐτὴ παραμεριζόταν σημαντικὰ λόγῳ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος τῶν συμβαλλομένων καὶ τῆς ἐπίμονης ἐπιδιώξεώς τους νὰ ἐπιτύχουν τὶς ἀνταλλαγὰς τῶν ἀγαθῶν καὶ τὴν εἰρηνικὴ ρύθμιση τῶν ἐμπορικῶν τους σχέσεων.

Δεῦτερο αἴτιο στὸ ὁποῖο ὀφείλεται ἡ τήρηση τῶν κανόνων τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ εἶναι, ὅτι αὐτὸ διεξάγεται σὲ μιὰ δημόσια ἀγορὰ ἢ σ' ἓνα λιμάνι (πού ἐθεωρεῖτο ὡς ἀγορά), δηλαδὴ σ' ἓνα ἱερὸ χῶρο,⁴ πού κατὰ τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων τελοῦσε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν Θεῶν, σὲ χῶρο ὅπου ἐπικρατοῦσε εἰρήνη (la paix du marché, ὅπως λέγουν οἱ Γάλλοι⁵), οἱ συναλλαγὰς ἦσαν εἰρηνικῆς, οἱ συμβαλλόμενοι δὲν ἔπρεπε νὰ φέρουν ὅπλα καὶ εἶχαν τὴ θετικὴ ὑποχρέωση νὰ τηροῦν τοὺς ἐπικρατοῦντες στὴν ἀγορὰ ἠθικοὺς καὶ νομικοὺς κανόνες τῆς ἐντιμότητος καὶ τῆς ὁρθῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ δὲ παράβαση τῶν κανόνων αὐτῶν ἀποτελοῦσε, κατὰ τὶς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τῶν πρωτογόνων, ἀνοσιούργημα, ἱεροσυλία καὶ sacrilegium, προκαλοῦσε τὴν ὀργὴν τῶν Θεῶν⁶ καὶ γεννοῦσε στὴν ψυχὴ τοῦ κάθε παραβάτη ἓνα συγκλονιστικὸ φόβο, ἓνα δέος, μιὰ ἰσχυρὴ ταραχὴ⁷ γιὰ τὴν τιμωρία πού ἔμελλε νὰ ὑποστῇ ἀπὸ

4. Τὸ ὅτι ἡ ἀγορά, ὡς τόπος πωλήσεως ἀγαθῶν, τελοῦσε ὑπὸ τὴν προστασία τῶν Θεῶν συνάγεται ἀπὸ πλεῖστες μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Π.χ. βλ. Αἰσχύλου, Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας: «Θεοὶ ἀγορᾶς ἐπίσκοποι». Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι ὁ Ἀγοραῖος ἢ Κερδῶος Ἐρμῆς ἦταν προστάτης τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν· πρβλ. καὶ τὸ χωρίο τοῦ *Jul. Caesar*, *De bello Gallico* VI 117 πού παραθέτει ὁ *Grierson* ὁ.π. σ. 58 σημ. 3.

5. Πρβλ. *A. Cuvillier*, *Manuel de Sociologie*, tome II § 153, σ. 399 καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερόμενη γνώμη τοῦ Huvelin ὅτι la paix du marché εἶναι «le germe des premières relations internationales».

6. Πρβλ. *Grierson* ὁ.π. Sect. 32 σ. 57: «By breaking the market peace they will incur the divine displeasure in the form of disaster, or disease or death. Βλ. ἐπίσης τὸν ἴδιο Sect. 42 καὶ 75 σ. 70 ἐπ. 76 ἐπ.

7. Πρβλ. *Παναγῇ Λεκατσᾷ*, Ἡ καταγωγὴ τῶν θεσμῶν, τῶν ἐθίμων καὶ τῶν δοξασιῶν, Ἀθήνα 1951 § 13 σ. 73. Γενικότερα γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὸ «Θεῖο φόβο», δηλαδὴ τὸ σεβασμὸ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ τῶν θείας προελεύσεως νόμων βλ. τὴ μελέτη τοῦ *K. Βουρβέρη*, Θεῖος φόβος, Ἐπιστ. Ἐπετηρίς Φιλοσοφ. Σχολῆς Ἀθηνῶν τόμ. Δ' (1953-1954) σ. 122 ἐπ., 130 ἐπ.

τους Θεούς για την παράβασή του αυτή. Οί θρησκευτικές λοιπόν αυτές πεποιθήσεις, ό τρόμος για την απειλούμενη τιμωρία των Θεών ήταν ισχυρότατο κίνητρο, που ώθοϋσε τους ιθαγενείς αγοραστές να τηροϋν τους κανόνες τής έντιμότητας, ενώ οί πωλητές έμποροι (Καρχηδόνοι ή Ρωμαῖοι) τηροϋσαν τους ίδιους κανόνες για λόγους έμπορικῆς σκοπιμότητας και για να αποφύγουν τις άντεκδικήσεις από τους ιθαγενείς αγοραστές.

Ύπό τὰ προαναφερθέντα δύο αίτια, τὸ μὲν πρῶτο, δηλαδή τὸ ταμποϋ (ή άπαγόρευση) τῆς έπικοινωνίας μεταξύ τῶν πολιτῶν μιᾶς πόλης και τῶν ξένων, δέν ύπῆρχε οϋτε στήν άρχαία Έλλάδα, οϋτε στή Ρώμη. Για τὸ λόγο αὐτὸ τὸ σιωπηρὸ έμπόριο ἦταν άγνωστο στίς συναλλαγές μεταξύ τῶν κατοίκων τοῦ έλληνο-ρωμαϊκοῦ κόσμου.⁸

Τὸ δεύτερο ὅμως αίτιο, ὁ ισχυρὸς φόβος τῆς απειλούμενης από τους Θεούς τιμωρίας σέ περίπτωση παραβάσεως τῶν συμβατικῶν ύποχρεώσεων, έξακολούθησε νά διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο σέ ὅλη τήν περίοδο τῆς αρχαιότητας⁹ και

8. Κατά τους νεότερους εκδότες τοῦ Πλινίου τοῦ πρεσβύτερου *J. André και J. Filliozat*, *Plinie l'Ancien, Histoire naturelle, Livre V, I. 2e partie* (Collection des Universités de France), Paris (Les Belles Lettres), 1980, commentaire στήν § 88 σ. 118 τὸ σιωπηρὸ έμπόριο (commerce muet) εἶναι ένα «procédé d'acquisition des marchandises étranger au monde greco-romain».

9. Χαρακτηριστική ένδειξη τῆς επικρατοϋσας κατά τήν αρχαιότητα στο θέμα αὐτὸ νοοτροπίας και κοινωνικῆς ψυχολογίας εἶναι τὸ λεγόμενο «Κυλώνειον άγος», δηλαδή τὰ γεγονότα που συνέβησαν στήν ιστορία τῶν άρχαίων Ἀθηνῶν τὸ 640-630 π.Χ. ἐπὶ άρχοντος Μεγακλέους, ήγέτη τῶν άριστοκρατικῶν.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ άρχισαν ὅταν ὁ Κύλων, ὀλυμπιονίκης τοῦ 640 π.Χ. και γαμπρὸς τοῦ τυράννου τῶν Μεγάρων Θεαγένους, κατέλαβε πραξικοπηματικά τήν Ἀκρόπολη, στηριζόμενος στους ὀπαδούς του και σέ μισθοφορικὸ στρατὸ τῶν Μεγάρων, με σκοπὸ νά ιδρύσει τυραννικὸ καθεστώς. Ὁ άθηναῖκὸς λαός, και ιδιαίτερα οί γεωργοί τῆς Ἀττικῆς, άγανάκτησαν από τὸ πραξικόπημα αὐτό, τάχθηκαν με τὸ μέρος τοῦ Μεγακλή και πέτυχαν τήν άπελευθέρωση τῆς Ἀκροπόλεως. Ὁ Κύλων με τὸν άδελφὸ του κατόρθωσαν νά διαφύγουν, οί ὀπαδοί τους ὅμως πιεζόμενοι από πείνα και δίψα κατέφυγαν στους βωμούς τῶν Ἑρινύων και τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς και τέλος παραδόθηκαν στους νικητές με τὴ συμφωνία ὅτι δέν θά πάθαιναν τίποτε.

Τὴ συμφωνία ὅμως αὐτὴ παραβίασαν οί νικητές, οί ὁποῖοι κατά διαταγή τοῦ Μεγακλή έθανάτωσαν τους παραδοθέντες ὀπαδούς τοῦ Κύλωνα. Λόγω τῆς έγκληματικῆς αὐτῆς πράξης του ὁ Μεγακλῆς και τὸ γένος τῶν Ἀλκμαϊωνιδῶν, στο ὁποῖο ανήκε, χαρακτηρίσθηκαν ὡς «έναγείς και αλιτήριοι» (βλ. Θουκυδίδου βιβλ. I, 126, 11 «και από τούτου έναγείς και αλιτήριοι τῆς Θεοῦ εκείνοι τε έκαλοϋντο και τὸ γένος τὸ άπ' εκείνων»), δηλαδή ὡς καταραμένοι και άμαρτωλοί άπέναντι στή θεά Ἀθηνᾶ, και τιμωρήθηκαν με ισόβια έξορία, αλλά με τὸ νόμο περί άμνηστίας τοῦ Σόλωνος επανῆλθαν στήν πολιτικὴ ζωή τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπόγονος τῶν Ἀλκμαϊωνιδῶν αὐτῶν ἦταν 200 χρόνια άργότερα ὁ Περικλῆς, από τήν πλευρά τῆς μητέρας του.

Τὸ φοβερὸ αὐτὸ έγκλημα εἰς βάρος τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κύλωνα, που καλεῖται Κυλώνειον

τοῦ Μεσαίωνα. Πάντως τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι πολὺ εὐρὺ καὶ δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀναπτυχθεῖ στὰ πλαίσια τῆς ἀνακρινώσεως αὐτῆς. Θὰ περιορισθῶ, λοιπόν, νὰ σημειώσω, μὲ μεγάλη συντομία, ὅτι στὰ χρόνια τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος οἱ σοβαρὲς συμβάσεις μεταξὺ ιδιωτῶν, καθὼς καὶ οἱ διεθνεῖς συνθήκες εἰρήνης ἢ συμμαχίας μεταξὺ ἀρχηγῶν κρατῶν, καταρτίζονταν μὲ ὅρκους, μὲ θυσίες στοὺς Θεοὺς τηρητὲς τῆς πίστεως (ιδίως στὸ Δία, τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὸν Ἡφαιστο) ἢ μὲ τελετὲς τῆς ἀδελφοποιίας καὶ τῆς ξενίας,¹⁰ καὶ ὅτι τὰ ἔγγραφα συμβόλαια τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα περιεῖχαν συχνὰ ρῆτρες μὲ «ἀράς» (λατ. *damnationes*), ἐναντίον τοῦ συμβαλλομένου, ποὺ θὰ ἀθετοῦσε τὶς ὑποχρεώσεις του, δηλαδή μὲ κατάρες γιὰ τὴ σκληρή του τιμωρία ἀπὸ τοὺς Θεοὺς ἢ ἀπὸ ἄλλες ὑπερφυσικὲς δυνάμεις.

Ἀπὸ ὅσα λοιπόν ἀναφέρθηκαν πρὸ πάντων συνάγεται ὅτι τὸ σιωπηρὸ ἐμπόριο εἶχε ἐπικρατήσῃ σὲ μιὰ μακρινὴ ἐποχὴ, σὲ μιὰ φάση τῆς νομικῆς ἱστορίας τῶν συμβάσεων κατὰ τὴν προσπάθεια τῆς ἀνθρωπότητος νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ σεβασμὸ τοῦ δοθέντος λόγου καὶ τὴν ἰσότητά τῶν ἀνταλλασσόμενων μὲ μιὰ σύμβαση παροχῶν.

Ἀπὸ τὴ μακρινὴ ἐκείνῃ ἐποχῇ πέρασαν πολλοὶ αἰῶνες καὶ σημειώθηκαν σοβαρὲς ἐξελίξεις, ἕως ὅτου ἀναγνωρισθεῖ γενικὰ, ἀπὸ ἓνα πανευρωπαϊκὸ ἔθιμο ποὺ ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὴ νεότερη νομοθεσία, ἡ ἀρχὴ τῆς δεσμευτικότητος τοῦ δοθέντος λόγου, κατὰ τὴν ὁποία ὅλες οἱ συμβάσεις ποὺ ἔχουν συναφθεῖ, ἔστω καὶ χωρὶς τὴν

ἄγος προκάλεσε τὴν ὀργὴ τῶν θεῶν καὶ ἰδιαιτέρως τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς, ὀργὴ ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ τὴν ἐξάπλωση ἀσθeneiῶν καὶ ἐπιδημιῶν στὴν πόλιν τῶν Ἀθηναίων. Γιὰ νὰ γίνῃ καθαρή ἀπὸ τὸ ἄγος αὐτὸ προσκλήθηκε ἀπὸ τὴν Κρήτη ὁ μάντης καὶ γιάτρος Ἐπιμενίδης, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἐκθέτει ὁ Ἀριστοτέλης, στὴν Ἀθηναίων Πολιτεία, κεφ. Ι, «ἐκάθηρε τὴν πόλιν», δηλαδή ἐπέτυχε νὰ ἐξαγνίσῃ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηναίων μὲ ἐξιλαστήριες θυσίες, μὲ τὴν ἀνέγερση νέων ναῶν στοὺς θεοὺς κλπ. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ βλ. Ἡρόδοτος βιβλ. V 71, Θουκυδίδης βιβλ. Ι, 126, Ἀριστοτέλους, Ἀθηναίων Πολιτεία κεφ. Ι. Ἐπίσης βλ. περαιτέρω καὶ τὸ ἄρθρο Κύλων 1, τοῦ Honigmann, ἐν Pauly-Wissowa Realenzyklopädie, Neue Bearbeitung, 22. Halbband, στ. 2460, ὅπου καὶ ἡ γνώμη τοῦ Beloch γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ πραξικοπήματος τοῦ Κύλωνος στὴν μετὰ τὸ Σόλωνα ἐποχὴ, ἀποψὴ ποὺ ἀπορρίπτεται τόσο ἀπὸ τὸν Honigmann, ὅ.π., ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς U. Wilcken, Ἀρχαία ἑλλην. ἱστορία, μετὰφρ. Ι. Τουλουμάκου (1976) σ. 145 ἐπ. καὶ τὴν ἐκεῖ σημείωσιν 2, Μιχ. Σακελλαρίου, Ἱστορία τοῦ ἑλλην. ἔθνους (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), τόμ. Β', σ. 232 καὶ H. Bengtson, (Χέρμαν Μπένγκιστον), Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, μετὰφρ. Ἀνδρ. Γαβρίλη σ. 112 καὶ 137 σμ. 185.

10. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Δίκαιον καὶ κοινωνικὴ συνείδησις, Ἀθήνα 1972, καὶ τὴν ἐκεῖ μελέτη «Περὶ τῆς ἀδελφοποιίας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ τῷ Βυζαντίῳ» σ. 281 ἐπ., καὶ τὸ Ἐπίμετρον σ. 339 ἐπ. Ἐπίσης βλ. τοῦ ἴδιου τὴ μελέτη «Παρατηρήσεις γιὰ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τῆς συμβάσεως στὸ σύγχρονο δίκαιον», τὸ κεφ. Α' Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις (ἡ μελέτη αὕτη παραδόθηκε πρὸς δημοσίευσιν στὸν Τιμητ. Τόμο τοῦ καθηγ. Ἰωάννη Δεληγιάννη).

τήρηση τύπου, αλλά με την ελεύθερη θέληση τῶν συμβαλλομένων, εἶναι κατὰ κανόνα ἰσχυρὲς καὶ πρέπει νὰ τηροῦνται. Μετὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, ἀναγνώριση ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα μεγάλο σταθμὸ στὴν ἱστορία τοῦ δικαίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἐμφανίσθηκαν στὴν πράξη, ὅπως εἶναι γνωστό, πολλὰς καταχρήσεις τῆς ἀρχῆς αὐτῆς καὶ προέκυψαν νέα προβλήματα.

Παραμένει, λοιπόν, πάντα γιὰ τὸ νομοθέτη καὶ τοὺς ἐφαρμοστὲς τοῦ δικαίου τὸ δυσχερές, ἀλλὰ σπουδαιότατο, ἀπὸ κοινωνικῆς ἀπόψεως, ἔργο νὰ προτείνουν ἐκάστοτε τὶς καλύτερες δυνατὲς λύσεις τῶν προβλημάτων αὐτῶν, οἱ ὁποῖες πρέπει βέβαια νὰ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀνάγκες τῆς ταχύτητας καὶ τῆς ἀσφάλειας τῶν συναλλαγῶν τοῦ σύγχρονου κόσμου, ἀλλὰ ταυτοχρόνως νὰ ἐμπνέονται ἀπὸ τὶς ὑψηλὰς καὶ αἰώνιες ἀρχὲς τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

R É S U M É

Le commerce silencieux ou muet selon Hérodote et autres auteurs anciens

Dans cette communication présentée à l'Académie d'Athènes dans sa séance du 24 mai 1990, l'auteur commente un texte bien connu d'Hérodote (livre IV, 196), où ce père de l'histoire décrit le «commerce silencieux ou muet», pratiqué au Vème siècle av. J. C. entre les Carthaginois (en tant que vendeurs) et les Libyens du côté Nord-Ouest de l'Afrique (en tant qu'acheteurs).

Ce genre de commerce a continué d'être pratiqué plusieurs siècles plus tard et même à une époque récente. Il est mentionné aussi bien par des auteurs latins des Ier au IVe siècles de notre ère, notamment par Pline l'Ancien, P. Méla, J. Solinus, Am. Marcellinus etc., que par des auteurs modernes de la fin du XVIe et des siècles suivants.

À l'époque contemporaine ce commerce a fait l'objet d'une étude spéciale très savante par P. J. Hamilton G r i e r s o n publiée en 1903 et plus récemment a retenu l'attention de H. Decugis, H. Lévy-Bruhl, Armand Cu villier etc.

Ce qui est très remarquable dans ce commerce c'est son application spontanée par des peuples de mentalité primitive de tous les continents, malgré l'absence d'une autorité supra-étatique qui aurait pu veiller au respect de ses règles.

La question donc se pose de savoir quelles sont les causes de l'application spontanée de ce genre de commerce par un si grand nombre de peuples ou de tribus indigènes du monde entier.

Sur cette question, assez débattue, plusieurs théories ont été proposées dans la science moderne. L'auteur, laissant de côté les causes et les conditions générales de la naissance et de l'expansion des relations commerciales internationales, causes qui certainement ont joué un rôle important dans la diffusion du commerce muet, essaie de relever les raisons spéciales de la formation et de l'application des règles de ce commerce. Il considère que de telles raisons sont principalement les deux suivantes:

1o Que ce commerce muet était appliqué entre tribus qui avaient une méfiance réciproque, ne comprenant pas leur langue mutuelle, mais qui toutefois avaient une volonté commune et tenace d'obtenir l'échange de leurs marchandises et le règlement pacifique de leurs rapports commerciaux. Par ailleurs, les commerçants, ou navigateurs étrangers qui prenaient l'initiative de ce commerce étaient considérés, selon une coutume internationale, comme des personnes *t a b o u s*, à savoir comme des individus qui jouissaient du respect de l'inviolabilité de leur personne et de leur patrimoine.

2o Une deuxième cause spéciale est que ce commerce muet était réalisé dans un marché public, considéré comme un lieu sacré, surveillé par les Dieux protecteurs du commerce et de la bonne foi contractuelle (Jupiter, Mercure etc.). C'est pourquoi toutes les négociations préalables et les conventions qui se formaient dans ce marché devaient être exécutées paisiblement et suivant les règles de la probité et de la bonne foi imposées par ces Divinités. Il en résulte que toute violation de ces règles constituait, selon les conceptions et la mentalité magico-religieuse de ces peuples primitifs, un acte criminel, un sacrilège qui serait puni sévèrement par les Dieux.

En conclusion, les acheteurs indigènes, qui prenaient part à ce commerce, se sentaient contraints d'observer les règles de l'honnêteté et de bonne foi pour deux raisons, à savoir d'une part, pour se conformer à une coutume immémoriale et internationale et, d'autre part, et surtout, parce qu'ils étaient saisis par la Peur et l'Angoisse que toute transgression de ces règles provoquerait la colère des Dieux et serait punie par eux par des peines très sévères, infligées sur leur personne ou même sur leur vie. Par contre, les vendeurs (Carthaginois ou Romains) observaient ces règles pour des raisons pratiques

d'intérêt commercial et pour éviter en cas de violation, des représailles de la part des indigènes (acheteurs).

Enfin, l'auteur fait quelques remarques générales, très brèves, sur l'évolution historique du mode de formation des contrats, en mettant l'accent sur l'importance du principe du consensualisme, prévalu en pratique en vertu d'une coutume générale des peuples européens, et ensuite reçue et réglementée par les Codes civils des XIXe et XXe siècles.